

Nederlands
Jeugdinstituut

Wat werkt bij scheiding?

© **2018 Nederlands Jeugdinstituut** Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op enige andere wijze zonder voorafgaande schriftelijke toestemming.

Auteur(s)

Deniz Ince
Karen van Rooijen
Elle Verheijden

Met medewerking van dr. I. van der Valk.

Juli 2018

Nederlands Jeugdinstituut

Catharijnesingel 47
Postbus 19221
3501 DE Utrecht
Telefoon 030 - 230 63 44
Website www.nji.nl
E-mail info@nji.nl

Inhoudsopgave

1	Werkzame elementen	5
2	Interventies voor gezinnen in scheiding	7
3	Kindgerichte interventies	8
3.1	Algemene effecten van kindgerichte interventies	9
3.2	Effecten van specifieke interventies	10
4	Groepsgerichte ouderinterventies.....	12
4.1	Algemene effecten van ouderinterventies.....	12
4.2	Effecten van specifieke interventies	14
5	Mediation	17
5.1	Algemene effecten van mediation	18
5.1.1	<i>Omgangsregelingen.....</i>	<i>19</i>
5.1.2	<i>Parental alienation.....</i>	<i>21</i>
5.2	Effecten van specifieke interventies	22
6	Conclusie.....	24
7	Literatuur	24

Kinderen die een scheiding van hun ouders meemaken hebben een grotere kans op psychosociale problemen dan kinderen uit niet-gescheiden gezinnen. Zo lopen zij meer risico op emotionele problemen, slechte prestaties op school, problemen in het latere huwelijkleven en een zwakkere band met de biologische vader.

Chronische ouderlijke conflicten ('vechtscheidingen'), onenigheid in de familie en financiële problemen zijn waarschijnlijk de belangrijkste oorzaken van de (latere) problemen van kinderen van gescheiden ouders (Amato, 2010 en Gähler & Garriga, 2013 in: Geurts et al, 2015).

In de onderzoeksliteratuur wordt onderscheid gemaakt tussen drie typen interventies voor gezinnen in scheiding:

1. groepsgerichte interventies voor kinderen
2. groepsgerichte interventies voor ouders
3. mediation.

De eerste twee typen interventies zijn vooral gericht op het voorkomen en/of verminderen van problemen bij kinderen. Mediation is erop gericht dat de ouders komen tot afspraken over allerlei zaken die te maken hebben met de scheiding (zoals een ouderschapsplan en voogdijregelingen).

Onderzoek naar de effecten van interventies voor gezinnen in scheiding is beperkt aanwezig, is in veel gevallen oud en kent vaak methodologische beperkingen. Op basis van de beschikbare gegevens kan voorzichtig worden gesteld dat interventies voor kinderen in de basisschoolleeftijd behulpzaam kunnen zijn bij het omgaan met problemen rondom een scheiding. Deze interventies dienen dan wel kortdurend, gestructureerd en groepsgericht te zijn. Groepsgerichte interventies voor ouders kunnen effectief zijn wanneer ze erin slagen het opvoedend handelen van de ouders te verbeteren en conflicten tussen ouders te verminderen. Mediation kan helpen om de verstandhouding tussen ouders te verbeteren en hun begrip voor de behoeftes van het kind te vergroten.

In dit document wordt een overzicht gegeven van wat er op dit moment bekend is over werkzame werkwijzen bij gezinnen in scheiding. De tekst is gebaseerd op een literatuursearch binnen verschillende internationale databases. Er is hoofdzakelijk gezocht naar systematische reviews en meta-analyses. Omdat het onderzoek in Nederland nog beperkt is, zijn ook wat recente internationale experimentele en quasi-experimentele studies meegenomen in het overzicht. De interventies die in deze studies worden onderzocht, zijn niet in Nederland beschikbaar maar geven wel inzicht in mogelijk werkzame bestanddelen die weer gebruikt kunnen worden voor (door)ontwikkeling van Nederlandse interventies.

Dit document maakt deel uit van het themadossier 'Scheiding'. Het gehele dossier is in te zien op www.nji.nl/scheiding. Onder het kopje 'Interventies' in dit dossier is meer informatie te vinden over Nederlandse interventies die door een onafhankelijke erkenningscommissie zijn beoordeeld en erkend als 'goed onderbouwd' of 'effectief' bij gezinnen in scheiding.

1 Werkzame elementen

Wat precies de werkzame bestanddelen zijn van interventies voor gezinnen in scheiding, is voornamelijk onbekend. Wel is er een aantal punten waarover nationaal en internationaal consensus bestaat onder onderzoekers.

- Is er sprake van een scheiding of van heftige conflicten tussen de ouders, richt de begeleiding dan zowel op de ouders als op de jeugdige.
- In de literatuur komen drie typen interventies voor gezinnen in scheiding (het meest) naar voren: groepsgerichte interventies voor kinderen, groepsgerichte interventies voor ouders en mediation.
- Het onderzoek naar de genoemde interventies is nog beperkt. Vooral kindgerichte interventies lijken effecten te hebben op het functioneren van kinderen. Ouderinterventies kunnen eveneens van invloed zijn op het welzijn van de kinderen, mits zij erin slagen het opvoedgedrag van ouders te verbeteren. Onderzoek naar mediation laat vooral positieve effecten zien op de relatie tussen partners (minder conflicten) en op hun begrip voor de behoeftes van hun kind(eren).
- Interventies moeten vlot worden ingezet, zij hebben de beste effecten binnen de eerste twee jaar na de scheiding.
- Op basis van het onderzoek kunnen we geen conclusies trekken over de werkzame elementen van kindgerichte interventies. Wel lijkt een aantal punten van belang:
 - Interventies lijken het beste te werken als zij kortdurend zijn, maximaal 10 bijeenkomsten met gemiddelde duur van 60-75 minuten per bijeenkomst.
 - Zij hebben de beste effecten als zij worden ingezet bij kinderen van 9-12 jaar.
 - Het bieden van psycho-educatie is een belangrijke methode om kinderen meer inzicht te geven in zaken rondom de scheiding.
 - Cognitief-gedragstherapeutische technieken kunnen ingezet worden om misvattingen en onrealistische gedachten die kinderen vaak over de scheiding hebben (zoals schuldgevoelens) aan te pakken en positieve denkpatronen - over zichzelf en het gezin - te bevorderen.
 - Een groepssetting lijkt van belang. Sociale steun van leeftijdsgenoten die hetzelfde hebben meegemaakt kunnen gevoelens van eenzaamheid en isolatie verminderen.
 - Door middel van bijvoorbeeld rollenspellen, groepsdiscussies en oefeningen in het oplossen van sociale problemen kunnen belangrijke (probleemoplossende) vaardigheden actief getraind worden.
- Belangrijke elementen van ouderinterventies:
 - Programma's moeten inspelen op het opvoedgedrag van ouders en conflicten tussen ouders. Ouders moeten leren elkaar te ondersteunen in plaats van elkaar te ondermijnen en om geen ruzie maken in bijzijn van het kind.
 - In de interventies moet aandacht besteed worden aan de kwaliteit van de ouder-kindrelatie.
 - Ouders moeten benaderd worden vanuit hun rol als ouder in plaats van als ex-partner: het belang van het kind is een gezamenlijk belang en staat voorop.
 - Het bieden van psycho-educatie over bijvoorbeeld de gevolgen van een scheiding voor het kind en de gevolgen van conflicten tussen ouders voor het kind is van belang om ouders te laten zien wat een scheiding met hun kind(eren) kan doen.
 - Cognitief-gedragstherapeutische technieken kunnen ingezet worden om verstoorde denkpatronen bij ouders (over bijvoorbeeld de andere ouder) aan te pakken.

- Het actief (via bijvoorbeeld discussies en rollenspellen) aanleren van vaardigheden zoals conflictoplossing en samenwerking is van belang.
- Technieken uit de motiverende gespreksvoering, het oplossingsgericht werken en mediation kunnen behulpzaam zijn om ouders te motiveren voor de hulp en om onderling goede afspraken te maken.
- Vrijwillige ouderprogramma's lijken iets effectiever dan verplichte programma's, wat waarschijnlijk samenhangt met de motivatie van de deelnemers.
- Belangrijke elementen van mediation:
 - De kwaliteit van de ouder-kindrelatie moet centraal staan.
 - Omgangsregelingen zijn een belangrijk punt van aandacht binnen mediation:
 - Bij het vaststellen van een omgangsregeling is het van groot belang rekening te houden met de ontwikkelingsfase van het kind, het gezinssysteem van voor de scheiding en de kwaliteit van de band met de ouders zoals die voor de scheiding is opgebouwd.
 - Onderzoek laat consistent zien dat kinderen beter functioneren en zich beter ontwikkelen wanneer zij na de scheiding een positieve, ondersteunende relatie hebben met beide ouders.
 - Ook op zeer jonge leeftijd kunnen kinderen al goed opgroeien in twee huizen na scheiding. Dit stelt hen in staat met beide ouders een goede band op te bouwen.
 - Hoewel kinderen gebaat zijn bij regelmatig contact met beide ouders, is onderzoek niet eenduidig over de mogelijk negatieve invloed die ouderlijke conflicten daarbij kunnen spelen. Meer onderzoek is nodig om te kunnen bepalen onder welke voorwaarden en voor welke kinderen co-ouderschap geschikt is.
 - Het actief aanleren of versterken van vaardigheden zoals conflictoplossing en samenwerking is van belang.
 - Bij hoogoplopende conflicten of in situaties waarbij 1 van de ouders zelfs afgewezen wordt door het kind, kan therapeutische mediation mogelijk positief werken. Therapeutische mediation lijkt het beste te werken als:
 - Beide ouders en het kind betrokken worden in gezamenlijke en individuele sessies
 - Psycho-educatie gegeven wordt over de gevolgen van afwijzing van een van de ouders
 - Er specifieke therapeutische interventies voor het kind ingezet worden om problemen bij het kind te voorkomen of verminderen
 - Er technieken worden ingezet om verstoorde denkpatronen bij het kind en de ouder(s) aan te pakken en het kind kritisch denken aan te leren
 - Er specifiek gewerkt wordt aan het verbeteren van de relatie tussen het kind en de vervreemde ouder
 - Er conflictoplossende technieken ingezet worden om de samenwerking tussen ouders te bevorderen
 - Er specifiek wordt ingezet op communicatiepatronen in het gezin
- Bij alle soorten interventies is het van belang dat professionals empathisch en niet-veroordelend zijn. Een uitgebreide training van professionals draagt bovendien bij aan de positieve effecten van de interventie.

2 Interventies voor gezinnen in scheiding

In het buitenland zijn diverse interventies ontwikkeld om de nadelige gevolgen van scheiding bij kinderen te beperken. Er zijn verschillende typen interventies te onderscheiden, de meest voorkomende zijn:

1. Groepsgerichte interventies voor kinderen
2. Groepsgerichte interventies voor ouders
3. Mediation

De groepsinterventies voor ouders en kinderen zijn over het algemeen gericht op het bieden van sociale steun, het vergroten van vaardigheden (zoals copingvaardigheden, communicatieve vaardigheden, conflictoplossing) en psycho-educatie. Dit met als uiteindelijk doel om het welzijn van het kind te verbeteren of te voorkomen dat er problemen bij het kind ontstaan.

Mediation heeft als primaire doel dat ouders, in aanwezigheid van een bemiddelaar, afspraken maken door te onderhandelen over allerlei zaken die met de scheiding te maken hebben, waaronder een goede omgangsregeling of een ouderschapsplan.

Er is nog weinig goed onderzoek gedaan naar de effecten van interventies bij scheiding en er is daarom ook nog weinig bekend over wat nu 'de beste' interventie is. Onderzoek laat wel zien dat, zeker als een scheiding gepaard gaat met conflicten, begeleiding zich zowel op de jeugdige als op de ouders zou moeten richten (Anthonijsz et al., 2015). Duijvestein & Noordink (2013) hielden semigestructureerde interviews met 25 scheidingsexperts uit wetenschap en praktijk. Alle experts waren van mening dat de behandeling en begeleiding na scheiding zich altijd dient te richten op ouders én kind. Wat de focus dient te hebben hangt volgens de experts af van de conclusie van de diagnostische fase. Vooral bepalend is de wijze waarop het kind de situatie beleeft en ermee omgaat, oftewel het copinggedrag.

Er is vooralsnog één meta-analyse die breed heeft gekeken naar de effecten van verschillende soorten interventies. Stathakos & Roehrlé (2003) voerden een meta-analyse uit naar de effectiviteit van interventies die problemen die verband houden met een scheiding willen verminderen en/of het welzijn van kinderen die te maken hebben met scheiding willen bevorderen. In hun analyse namen zij 23 studies mee.

Het grootste deel van de interventies richtte zich op kinderen, een klein aantal op ouders. De onderzoekers vonden een klein effect van scheidingsinterventies. De beste resultaten werden verkregen wanneer een interventie binnen de eerste twee jaar na de scheiding plaatsvond; wanneer deze werd uitgevoerd bij kinderen in de leeftijd van 9-12 jaar; uit niet meer dan 10 bijeenkomsten bestond; of een gemiddelde duur van 60-75 minuten had per bijeenkomst. De groeps grootte had geen grote invloed op de resultaten, hoewel middelgrote groepen iets betere resultaten lieten zien dan kleine groepen. Behalve het tijdstip van interventie, aantal bijeenkomsten en duur van de bijeenkomsten, bleken ook de kwaliteiten van de groepsleider van belang te zijn. Uitgebreide training van groepsleiders draagt bij aan de positieve effecten van een interventie. Zeven studies rapporteren de effecten op de langere termijn (gemiddeld 8 maanden na afloop). De resultaten van de interventies bleven stabiel.

Positieve effecten zijn gevonden op angst, schoolgedrag en prestaties en attitude ten aanzien van de scheiding. Op depressie hadden de interventies het minste effect. Op grond van deze meta-analyse is het niet mogelijk aan te geven welke inhoudelijke componenten van scheidingsinterventies bijdragen aan de werkzaamheid van de interventies. Ook blijft de vraag of kindgerichte interventies of oudergerichte interventies meer effect hebben onbeantwoord. De onderzoekers stellen dat hiervoor meer onderzoek nodig is.

Velez en collega's (2011) voerden een literatuurreview uit naar preventieve interventies die positieve effecten hebben op het aanpassingsvermogen van kinderen na scheiding. Zij onderzochten de effecten van vijf programma's, waaronder twee kindgerichte interventies: Children of Divorce Intervention program (CODIP) en Children Support Group (CSG) en drie oudergerichte interventies: Parenting Through Change (PTC), New Beginnings Program (NBP) en Dads For Life (DFL). Al deze interventies bleken een positief effect te hebben op het leren omgaan met de scheiding door de kinderen. Gecombineerde programma's gericht op zowel ouders als kinderen lieten geen meerwaarde zien ten opzichte van de enkelvoudige interventies. Essentiële componenten voor oudergerichte programma's bleken het verbeteren van de moeder-kindrelatie en het vergroten van opvoedvaardigheden. NBP en DFL blijken het beste te werken bij gezinnen met grotere problemen bij aanvang van de interventie.

In de volgende paragrafen wordt dieper ingegaan op verschillende typen interventies bij scheiding. Bij het maken van een keuze voor een interventie spelen verschillende factoren een rol, zoals de mate van conflicten tussen ouders en de problemen die er spelen bij het kind. In Nederland zijn er verschillende initiatieven die kunnen helpen bij het maken van een keuze voor een interventie. Een voorbeeld daarvan is Kennisplatform KEES (<https://www.platformkees.nl/>). Dit kennisplatform (voor Noord-Nederland) brengt het hulpaanbod rondom scheiding in kaart en biedt een taxatie-instrument waarmee vroege signalen van het ontstaan van een mogelijk (problematische) scheiding in kaart gebracht kunnen worden. Op basis van risicofactoren bij het kind en in het gezin worden suggesties gedaan voor passende hulp.

3 Kindgerichte interventies

Kindgerichte interventies richten zich direct op kinderen van ouders die in scheiding liggen of gescheiden zijn. Over het algemeen willen deze interventies kinderen helpen bij het omgaan met negatieve gevoelens over de scheiding en praktische problemen en misvattingen over de scheiding zoveel mogelijk wegnemen.

De interventies zijn vaak zowel educatief als therapeutisch van aard. Belangrijke elementen zijn:

- Het bieden van een veilige omgeving waarin kinderen hun emoties kunnen uiten.
- Het verhelderen van verwarrende en pijnlijke zaken rondom de scheiding.
- Kinderen leren om te gaan met en te praten over hun gevoelens over de scheiding.
- Psycho-educatie over negatieve gedachten die samen kunnen gaan met een scheiding (denk aan schuldgevoelens).
- Kinderen helpen bij het ontwikkelen van vaardigheden (probleemoplossende vaardigheden, communicatieve vaardigheden en sociale vaardigheden) om beter om te kunnen gaan met negatieve gevoelens en moeilijke gezinsomstandigheden.
- Kinderen helpen zich aan te passen aan de nieuwe situatie (gezin, school).
- Kinderen zich laten realiseren dat zij niet alleen zijn: scheiding komt veel voor.
- Kinderen stimuleren hun zelfbeeld verder te ontwikkelen: zij zijn niet verantwoordelijk voor de scheiding van hun ouders.
- Het verbeteren van de communicatie tussen het kind en de ouders (Spruijt & Kormos, 2014; O'Hara, 2017; Duijvestein & Noordink, 2013).

Ook in de aanpak zijn een aantal gemeenschappelijke kenmerken te onderscheiden:

- Ze zijn over het algemeen afgebakend in de tijd.

- Ze worden vaak in kleine groepen (4-10 kinderen) uitgevoerd. Deze groepssetting heeft een aantal voordelen boven een individuele benadering (Spruijt & Kormos, 2014):
 - Omdat echtscheiding veel voorkomt, hebben veel scholen en welzijnsorganisaties te maken met kinderen die baat kunnen hebben bij hulp. Groepsverband is een efficiënte manier om deze kinderen te helpen.
 - Scheiding is een risicovolle transitie voor kinderen. Groepswerk normaliseert deze ervaring en biedt ondersteuning aan de kinderen die het nodig hebben.
 - Scheiding brengt een aantal moeilijk bespreekbare onderwerpen voor kinderen met zich mee. Kinderen praten makkelijker in aanwezigheid van lotgenoten dan in een een-op-een situatie met een hulpverlener.
- Ze vinden meestal op school plaats. Dit maakt dat veel kinderen ervan kunnen profiteren: ook de kinderen die anders niet bereikt zouden worden. Bijvoorbeeld kinderen uit gezinnen met een laag inkomen. Ook is school voor kinderen een vertrouwde omgeving en biedt het een natuurlijk steunnetwerk van leerkrachten en vrienden.
- De gehanteerde technieken bestaan veelal uit rollenspellen, gebruik van audiovisuele materialen, verhalen vertellen, oefeningen om sociale problemen op te lossen en tekenen.

3.1 Algemene effecten van kindgerichte interventies

Rose (2009) kijkt in een overzichtsstudie naar de effecten van op school uitgevoerde, groepsgerichte programma's voor scheidingskinderen. De studie wijst uit dat groepsgerichte korte-termijnprogramma's matige effecten op kinderen hebben. Rose verwijst daarnaast naar twee meta-analyses die de effectiviteit van groepswerk met kinderen hebben onderzocht. In de meta-analyse van Durlak & Wells (1997) werden de uitkomsten van 7 interventies met elkaar vergeleken. Hieruit bleek dat kortdurende interventies (10 bijeenkomsten of minder) kinderen kunnen helpen bij het omgaan met een scheiding. Ook de eerder besproken meta-analyse van Stathakos & Roehrlé (2003) kwam tot deze conclusie. Effectieve interventies zijn volgens Rose kortdurend en gestructureerd en besteden aandacht aan de volgende elementen:

- Veel ruimte om te praten over belangrijke zaken die te maken hebben met de scheiding
- Ondersteuning bieden
- Vaardigheden vergroten
- De geestelijke gezondheid van kinderen bevorderen

Het onderzoek dat gedaan is naar deze groepsinterventies laat over het algemeen positieve effecten zien, maar wordt gekenmerkt door methodologische beperkingen. Hoewel vooralsnog niet bekend is welke onderdelen van de interventies precies bijdragen aan die positieve effecten, lijken die vooral samen te hangen met een beter begrip van de scheiding, nieuw verworven (communicatie- en probleemoplossende) vaardigheden en de sociale steun van andere deelnemers aan de groepsinterventie (Jordan, 2016; Klein Velderman et al., 2015).

Onderzoek laat zien dat contact met leeftijdsgenoten die ongeveer hetzelfde hebben meegemaakt, gevoelens van isolatie en eenzaamheid kan verminderen bij deelnemers aan groepsinterventies en gevoelens van kameraadschap en vertrouwen kan bevorderen (Klein Velderman et al., 2015).

Bij kinderen van gescheiden ouders komen misconcepties veel voor (Pedro-Carroll, 2010). Zij kunnen bijvoorbeeld denken dat zij zelf schuld hebben aan de scheiding. Kindgerichte groepsinterventies besteden aandacht aan dit soort misvattingen en onrealistische gedachten.

Uit onderzoek blijkt dat interventies die werken aan het herkennen en verwerken van gevoelens en het creëren van inzicht in de scheiding bij kinderen in de basisschoolleeftijd effectief zijn in het voorkomen van problemen na de scheiding (Wolchik et al., 2000, O'Hara, 2017). Ditzelfde geldt voor interventies die inspelen op het bevorderen van een positieve perceptie bij het kind (van zichzelf en van het gezin). Technieken uit de psycho-educatie en cognitieve gedragstherapie (zoals het aanpakken en hervormen van negatieve gedachten en verstoorde denkpatronen) kunnen daarbij goed gebruikt worden (Klein Velderman et al., 2015).

In veel groepsinterventies wordt gewerkt aan het vergroten van de probleemoplossende vaardigheden van kinderen. Onderzoek wijst erop dat dit een effectieve strategie kan zijn voor het voorkomen van problemen na de scheiding. Vooral het toepassen van zogenaamde actieve copingstrategieën (dus niet problemen vermijden, maar juist actief aanpakken) lijkt daarbij van belang. Actieve coping heeft positieve effecten op de aanpassing van kinderen na een echtscheiding, terwijl vermijdende copingstrategieën juist geassocieerd zijn met negatieve effecten op het welzijn van kinderen (Sandler et al., 2014; Klein Velderman et al., 2015; O'Hara, 2017).

3.2 Effecten van specifieke interventies

De '**Divorce Adjustment Project**' (DAP) was een van de eerste studies die het effect van het aanleren van cognitieve en gedragsmatige vaardigheden in combinatie met psycho-educatie en sociale steun bij kinderen onderzocht (Stolberg & Garrison, 1985). Resultaten lieten zien dat kindgerichte groepen leidden tot meer sociale vaardigheden en zelfvertrouwen bij kinderen. Een vervolgstudie naar kindgerichte groepen, de Children's Support Group (CSG), vond dat vooral de vaardigheidscomponent (het aanleren van cognitief-gedragsmatige vaardigheden als woedebeheersing, zelfcontrole, probleemoplossend vermogen en het identificeren van gedachten, gevoelens en gedrag die verband houden met de scheiding) van belang was voor positieve uitkomsten. In een experimentele studie naar deze interventie onder 8-12-jarigen bleek sprake van een afname van onder andere internaliserende en externaliserende problemen en klinische symptomatologie bij deelnemende kinderen, zowel op de nameting als een jaar na afloop (Stolberg & Mahler, 1994; O'Hara, 2017).

Door een toevoeging van interactieve participatie (rollenspellen, groepsdiscussie en videobeelden) aan CSG, ontstond een nieuw – en inmiddels veelgebruikt – programma: de **Children of Divorce Intervention Program** (CODIP).

De oorspronkelijke versie van CODIP bestaat uit 10 bijeenkomsten, is groepsgericht en vindt op school plaats. Later hebben uitbreidingen tot 16 bijeenkomsten plaatsgevonden voor jongere kinderen (vanaf de kleuterleeftijd) en voor kinderen van diverse etnisch-culturele afkomst. Nadruk van het programma ligt op emotionele ondersteuning en vaardigheidsontwikkeling. Tijdens de bijeenkomsten staan het bespreken van aan scheiding gerelateerde gevoelens, leren omgaan met onrealistische percepties en attitudes over de scheiding, en het versterken van coping- en probleemoplossende vaardigheden van de kinderen centraal. Er zijn meerdere quasi-experimentele studies naar de effecten van CODIP verricht (Pedro-Carroll & Cowen, 1985, Alpert-Gillis, Pedro-Carroll & Cowen, 1989; Pedro-Carroll, Alpert-Gillis & Cowen, 1992; Pedro-Carroll, Sutton & Wyman, 1999; Pedro-Carroll, 2005; O'Hara, 2017). Alle studies laten op de korte termijn positieve effecten zien ten opzichte van controlegroepen bij verschillende leeftijdsgroepen en ontwikkelingsniveaus en in verschillende omgevingen. Effecten zijn een afname van internaliserend en externaliserend probleemgedrag, verhoogde competentie en verbeterde coping- en probleemoplossende vaardigheden. In een quasi-experimenteel onderzoek twee jaar

na afloop van de interventie bleken de effecten voor zowel internaliserende als externaliserende problemen te blijven bestaan (Pedro-Carroll, Sutton & Wyman, 1999).

CODIP is vertaald en bewerkt voor Nederland. Er bestaan in Nederland inmiddels CODIP modules voor verschillende leeftijden. Zo richt Stoere Schildpadden zich op kinderen van 4 t/m 6 jaar oud en Dappere Dino's op kinderen van 6 t/m 8 jaar oud. Beide modules hebben als hoofddoel het voorkomen of beperken van emotionele- en gedragsproblemen bij kinderen na een scheiding van hun ouders. Gedurende twaalf wekelijkse bijeenkomsten wordt er op een speelse manier aandacht besteed aan het bespreken van scheidingsgerelateerde gevoelens, leren omgaan met misvattingen ten aanzien van de scheiding en het versterken van probleemoplossende vaardigheden van de deelnemende kinderen. Ouders worden geïnformeerd en betrokken tijdens de individuele intake, op een facultatieve ouderavond middels nieuwsbrieven en bij de individuele eidevaluatie. (Klein-Velderman, 2013). Pilotonderzoeken naar zowel Dappere Dino's als Stoere Schildpadden laten een positief beeld zijn: er worden bescheiden maar veelbelovende verschillen tussen voor- en nameting gevonden in het functioneren van de kinderen en hun psychosociale problemen (Klein Velderman & Pannebakker, 2014; Klein Velderman et al., 2015). In een recent effectonderzoek naar Dappere Dino's werden 108 kinderen die deelnamen aan Dappere Dino's vergeleken met 37 kinderen met gescheiden ouders die niet deelnamen en met 138 kinderen die opgroeien in intacte gezinnen. Na deelname bleken de kinderen meer welbevinden te ervaren, meer positief functioneren en hadden ze minder sociaal-emotionele problemen dan daarvoor. Leeftijdsgenoten die de training niet volgden, lieten deze veranderingen niet zien (ZonmW, 2017).

Het hoofddoel van het **IJES het brugproject** is kinderen (8-12 jaar) leren omgaan met de gevolgen van een scheiding, zodat zij zich leeftijdsadequaat kunnen blijven ontwikkelen. Kinderen komen zeven keer in een groep (van 6-8 kinderen) bij elkaar. Zij krijgen informatie over wat hen te doen staat tijdens de periode van de scheiding. Zij leren bijvoorbeeld om te gaan met hun (nieuwe) gevoelens en leren vaardigheden aan om te vertellen wat voor hen belangrijk is. Er wordt speels en praktisch gewerkt. Voor ouders zijn er drie groepsbijeenkomsten, parallel aan de training voor kinderen. Zij krijgen voorlichting over de gevolgen van een scheiding voor hun kind, over ouderschap en over opvoeden na scheiding. Dit helpt ouders hun kind bij te staan in de periode rondom de scheiding (van den Berg, 2016). De Graaf en De Bruijn (2014) voerden een evaluatieonderzoek uit naar IJES het brugproject. Dit onderzoek laat zien dat er na afloop van de interventie bij kinderen sprake is van een afname van gedragsproblemen en bij ouders een verbetering van de opvoedingsvaardigheden.

Meer recent zijn er ook online initiatieven voor kinderen van gescheiden ouders ontstaan. Zo is er bijvoorbeeld het Amerikaanse **Children of Divorce Coping With Divorce** (CoD-CoD) programma. Dit is een interactief online programma, bestaande uit vijf modules met als doel het verbeteren van effectieve copingvaardigheden bij kinderen en adolescenten in een scheidingssituatie. Uitgangspunt van het programma is dat er een sterke link is tussen hoe kinderen omgaan met de stress die samengaat met een scheiding en hun psychologische welzijn over de tijd heen. Het programma geeft psycho-educatie, leert kinderen effectieve probleemoplossende strategieën en pakt negatieve gedachten (zoals schuldgevoelens) aan. Boring, Sandler & Velez (2015) onderzochten of het programma in staat was problemen bij de kinderen te voorkomen. Hiervoor onderzochten zij 147 kinderen tussen de 11 en 16 jaar, die willekeurig verdeeld werden over een controle-interventie (internetzelfstudie, Best of The Net (BTN)) en CoD-CoD. Resultaten tonen aan dat kinderen door CoD-CoD minder emotionele problemen en gezondheidsproblemen rapporteerden en dan vooral kinderen die tot een risicogroep behoren. O'Hara (2017) keek in een vervolgstudie specifiek naar de effecten bij

kinderen uit gezinnen waarin veel conflicten zijn tussen ouders. De studie laat zien dat de 'coping efficacy' (het gevoel controle te hebben over situaties) positief beïnvloed wordt bij sommige deelnemers. Er werd geen bewijs gevonden voor een functionele relatie tussen deelname en toenames in actieve copingstrategieën of afnames in vermijdende copingstrategieën. Dit kan met beperkingen van het studiedesign samenhangen.

4 Groepsgerichte ouderinterventies

In de jaren '70 van de vorige eeuw ontstonden in Amerika de zogenaamde 'parent education programs', groepsgerichte interventies voor ouders in scheiding. Inmiddels zijn er wereldwijd veel van dit soort programma's beschikbaar en de inhoud van de programma's varieert erg, van een enkele informatieve sessie tot aan meerdere wekelijkse bijeenkomsten waarin intensief aan het opbouwen van vaardigheden wordt gewerkt (deLuse et al., 2015). Het grootste deel van de programma's bestaat echter uit 1 á 2 sessies van 2-4 uur. Ook de groeps grootte, context (op de rechtbank, bij jeugdzorgorganisaties of elders) en kosten verschillen (Geurts et al., 2015).

Doelen zijn veelal:

- het bevorderen van contact tussen het kind en de uitwonende ouder
- het bevorderen van de kwaliteit van ouder-kindrelaties
- het verminderen van conflicten tussen de ouders
- het bevorderen van co-ouderschap en het bevorderen van het welzijn van de kinderen.

Hoewel elk ouderprogramma zijn eigen unieke kenmerken heeft, komen bepaalde onderdelen wel veel voor (Jewell, 2017, DeLuse et al., 2015; Geurts et al, 2015):

- Onderdelen voor ouders richten zich vooral op de individuele aanpassing van de ouder aan de scheiding. Er wordt bijvoorbeeld ingespeeld op het verbeteren van communicatieve vaardigheden en het verminderen van conflicten tussen ouders.
- Onderdelen voor kinderen richten zich bijvoorbeeld op het vergroten van de kennis van ouders over ontwikkelingsstadia van kinderen en over de manier waarop de scheiding van invloed is op hun kinderen. Ouders kunnen ook leren wat typische reacties van kinderen op een scheiding zijn, hoe je kinderen buiten ouderlijke conflicten kunt houden, wat het belang van een goede omgangsregeling is en hoe je een veilige omgeving voor kinderen kunt creëren.
- In onderdelen die samenhangen met de echtscheidingsprocedure krijgen ouders bijvoorbeeld informatie om rechtbankprocedures beter te kunnen begrijpen en wordt geprobeerd conflicten rondom voogdij en bezoekrecht op te lossen.

Technieken die vaak gebruikt worden in de programma's zijn groepsdiscussie, huiswerkopdrachten en rollenspellen.

Sinds de jaren '90 van de vorige eeuw is scheidingseducatie in de Verenigde Staten in verschillende staten verplicht gesteld voor ouders in een echtscheidingsprocedure. Voor die tijd werden er al op vrijwillige basis scheidingseducatieprogramma's aangeboden aan ouders van minderjarige kinderen (Geurts et al, 2015).

4.1 Algemene effecten van ouderinterventies

Ouderprogramma's kunnen ervoor zorgen dat kinderen minder problemen ondervinden na een echtscheiding van hun ouders en zich makkelijker aan de nieuwe situatie kunnen aanpassen (Braver, Griffin, & Cookston, 2005; Bonach, 2008; Velez et al., 2011; Wolchik et al., 2002, in:

O'Hara, 2017). Hoewel er veel ouderprogramma's beschikbaar zijn is er nog maar weinig goed onderzoek naar de effecten van deze programma's gedaan. Daardoor is er minder empirische steun voor de effectiviteit van oudergerichte programma's dan voor de effectiviteit van kindgerichte programma's (Ferraro et al., 2016; DeLuse et al., 2015).

Slechts een klein aantal programma's voor gescheiden ouders is onderzocht in een gerandomiseerd design (o.a. Whitehurst, O'Keefe & Wilson, 2008; Cookston, Braver, Griffin, De Luse & Miles, 2007; DeGarmo & Forgatch, 2005; Sandler, Miles, Cookston, & Braver, 2008). Deze studies laten wat bemoedigende effecten zien op kwaliteit van het opvoeden, afnames in conflicten tussen ouders en psychische problemen bij het kind.

Fackrell, Hawkins & Kay (2011) onderzochten in hun meta-analyse de effecten van korte, door de rechtbank opgelegde, parent education programs. Zij vonden wat positieve effecten op co-ouderschap, conflicten tussen ouders, ouder-kindrelatie, welzijn van het kind en van de ouders en vervolgprocedures rondom de scheiding. Er was een zeer grote diversiteit in programma's en de meeste studies hadden geen controlegroep, waardoor er geen goede conclusies over de effectiviteit van dit soort programma's te trekken zijn.

Sigal, Sandler, Wolchick en Braver (2011) bekeken in hun overzichtsstudie eveneens de effecten van diverse parent education programs die verbonden waren aan de rechtbank. Zij namen 14 studies van wisselende kwaliteit mee. Hoewel de programma's bleken te voorzien in een behoefte van ouders en rechtbanken, vonden de onderzoekers weinig bewijs dat ze er ook daadwerkelijk in slagen hun doelen te behalen.

Ook Geurts et al (2015) keken in hun literatuurstudie naar de effecten van verplichte scheidingseducatie voor ouders. De onderzoekers vonden vooral vergelijkende studies, waardoor er weinig uitspraken over effectiviteit gedaan kunnen worden. De belangrijkste conclusie van het literatuuronderzoek is dat de evaluaties sterk verschillen in hun bevindingen wat betreft de effectiviteit van onderzochte programma's. Deze verschillen zijn waarschijnlijk toe te schrijven aan de diversiteit in inhoud, opzet en context van de onderzochte programma's en de kwaliteit van de docenten. In de meeste studies was de scheidingseducatie niet van invloed op het welzijn van het kind. Zes evaluatiestudies vonden dat scheidingseducatieprogramma's wel in staat zijn om invloed uit te oefenen op de conflicten van ouders na een echtscheiding. Vier studies vonden daarentegen geen invloed van scheidingseducatie op het conflictniveau van de ouders. Sommige studies vonden geen verschillen in conflictniveau, maar vonden wel dat kinderen – volgens de ouders zelf – vaker buiten het conflict werden gehouden. Ook zouden scheidingseducatieprogramma's het aantal vervolgprocedures kunnen verminderen, zowel in het algemeen als specifiek voor risicogroepen (zoals ouders met een hoge mate van conflict). De uitkomsten van de studies zijn echter wisselend en soms zelfs tegenstrijdig. Zo werd in 1 studie de strijd tussen ouders juist versterkt door het educatieprogramma.

Als deze ouderprogramma's erin slagen om het opvoedgedrag van ouders positief te veranderen, dan kan dit een significante bijdrage leveren aan het welzijn van kinderen na de scheiding. Aangetoond is dat de kwaliteit van opvoeden door beide ouders na de scheiding verband houdt met de mate waarin kinderen zich aan de nieuwe situatie kunnen aanpassen (Sandler, Miles, Cookston & Braver, 2008; King & Sobolewski, 2006; Fabricius & Lueken, 2007). Positief opvoedgedrag leidt tot een afname van psychosociale problemen en middelengebruik bij kinderen en betere schoolprestaties (Wolchick e.a., 2002; Wolchik et al., 2000; Dawson-McClure et al., 2004; De Garmo & Forgatch, 2005).

Binnen de educatieve ouderprogramma's zijn globaal 3 soorten te onderscheiden: programma's met passieve betrokkenheid (ouders kijken naar video's, luisteren naar presentaties en ontvangen brochures); programma's met beperkte actieve betrokkenheid (hier worden ouders ook uitgenodigd tot discussie en rollenspel); programma's met uitgebreide actieve betrokkenheid (naast rollenspel ook vaardigheden aanleren die nodig zijn na de scheiding) (Spruijt & Kormos, 2014). Soms worden naast het ouderprogramma ook kindergroepen georganiseerd.

Sigal et al (2011) geven aan dat vooral de uitgebreide actieve betrokkenheid van ouders van belang is voor positieve effecten. Ouderprogramma's lijken het beste te werken als zij inspelen op de kwaliteit van het opvoedgedrag van ouders, als zij ouders leren om elkaar te ondersteunen in de opvoeding in plaats van elkaar te ondermijnen en als zij mogelijkheden bieden voor het trainen van actieve vaardigheden door modelleren, rollenspellen en feedback. Ook Kaminski et al (2008) vonden dat programma's positievere effecten lijken te hebben als zij zich richten op het actief opbouwen van vaardigheden in plaats van het passief aanbieden van informatie (Jewell, 2017). Of de duur van de cursus van invloed is op effecten is nog niet duidelijk. Ouder onderzoek vond geen verband tussen cursusduur en effectiviteit van de cursus (Geurts et al., 2015). Wel zijn er verschillen gevonden tussen verplichte en vrijwillige programma's: vrijwillige programma's lijken iets effectiever. Volgens Geurts et al (2015) is dit niet verwonderlijk, omdat deelnemers aan vrijwillige programma's over het algemeen meer gemotiveerd zullen zijn.

4.2 Effecten van specifieke interventies

Zoals in de vorige paragraaf besproken, zijn er internationaal veel oudergerichte interventies beschikbaar. Het onderzoek naar deze interventies is beperkt en vaak van slechte kwaliteit. Hieronder worden een aantal interventies besproken die wat beter (of vrij recent) zijn onderzocht.

Het **New Beginnings Program** (NBP) is een preventieve oudergerichte interventie die – zowel op de korte als op de lange termijn - is onderzocht in methodologisch sterk onderzoek (Wolchick, West, Westover e.a., 1993; Wolchick e.a., 2000; Wolchick, Sander & Millsap e.a., 2002). NBP is bedoeld voor moeders met een kind van 9- 12 jaar en deelname is vrijwillig. Doel is om psychische problemen bij kinderen te voorkomen. Er zijn twee varianten van NBP: een moederprogramma (MP) en een moeder-pluskindprogramma (MPCP).

Het moederprogramma bestaat uit 11 bijeenkomsten gericht op het verbeteren van de moeder-kindrelatie, het bevorderen van effectieve disciplineren, bevorderen van vader-kindcontact en het verminderen van de mate waarin kinderen blootgesteld worden aan conflicten tussen ouders en negatieve gebeurtenissen die verband houden met de scheiding. Daarnaast zijn er twee individuele sessies gericht op de afstemming van de ouderschapsvaardigheden op de behoefte van het gezin.

Het moeder-plus-kindprogramma heeft naast de ouderbijeenkomsten ook 11 groepsbijeenkomsten voor kinderen. Er zijn verschillende experimentele studies (RCT's) verricht naar de effecten van NBP. Vergeleken met de controlegroep (zelfstudie) scoorden adolescenten uit zowel het moederprogramma als het moeder-plus-kindprogramma op de langere termijn significant beter op verschillende uitkomstmaten. Zo waren er positieve effecten te zien op een afname van psychische stoornissen; aantal diagnoses van psychische stoornissen; niveaus van externaliserend probleemgedrag; drugs- en alcoholgebruik; en aantallen seksuele partners. Geen van beide interventies liet effecten zien op internaliserende problemen. Tussen de twee interventies waren wat de effecten betreft geen noemenswaardige verschillen. Het programma heeft geen effect op de mate van conflict tussen de ouders of de mate waarin kinderen bij

conflicten worden betrokken. Als zodanig is het dus onwaarschijnlijk dat dit programma kan bijdragen aan het voorkomen van vechtscheidingen (Geurts et al., 2015). NBP had het meeste effect op kinderen uit gezinnen die een hoger risico liepen op problemen. Het ging daarbij met name om gezinnen waarbij de kinderen bij aanvang een hoge mate van externaliserend probleemgedrag vertoonden en waarbij ouders over minder opvoedingsvaardigheden beschikten.

Vijftien jaar na afronding van de interventie hebben de onderzoekers een aantal follow-up studies gedaan. Daarin vonden zij dat er bij de deelnemers sprake was van een significant lagere incidentie van internaliserende stoornissen in de adolescentie tot aan jongvolwassenheid (Wolchik et al., 2013). Ook maakten zij minder gebruik van geestelijke gezondheidsvoorzieningen en zaten zij minder vaak in de gevangenis dan de controlegroep (Herman et al., 2015). NBP droeg eveneens bij aan het verminderen van middelengebruik bij mannen (Wolchik et al., 2013). Het programma had verder effecten op attitudes over ouderschap en op werkcompetenties (Christopher, Wolchik, Tein, Masten, & Sandler, 2015; Mahrer, Winslow, Wolchik, Tein, & Sandler, 2014). Christopher et al (2017) vonden daarnaast dat NBP op de lange termijn pijnlijke gevoelens over de scheiding bij jongvolwassenen (waarvan de ouders in de late kindertijd of vroege adolescentie zijn gescheiden) vermindert. Bij kinderen die bij aanvang van het programma een hoog risico liepen op problemen, was er 15 jaar na afloop van het programma sprake van een grotere acceptatie van de scheiding. Het omgekeerde gold voor kinderen die weinig risico liepen bij de start van het programma: voor hen verminderde het programma juist de acceptatie van de scheiding. Wat betreft de kosteneffectiviteit van de interventie worden de kosten van het moederprogramma meer dan gedekt, en wordt ook in een groot deel van de kosten van het moeder-pluskind programma voorzien.

Parenting Through Change is een groepsgerichte interventie met 14 bijeenkomsten gericht op het bijbrengen van opvoedingsvaardigheden, zoals niet-dwingende opvoedingsmethoden ('non coercive discipline'), positieve bekrachtiging, toezicht houden en probleemoplossend vermogen. Ook leert het programma moeders negatieve emoties onder controle te houden en om te gaan met interpersoonlijke conflicten. De interventie bevat eveneens telefoongesprekken tussen de bijeenkomsten door om het gebruik van opvoedvaardigheden te stimuleren. Waar nodig, zijn ook individuele sessies mogelijk. De interventie is niet specifiek voor ouders in scheiding - de doelgroep wordt benoemd als ouders van kinderen met disruptieve gedragsproblemen - maar is wel onderzocht bij deze doelgroep. In een experimenteel onderzoek met moeders die in scheiding lagen van jongens van 6-10 jaar lieten de jongens minder ongehoorzaamheid ('noncompliance') zien 30 maanden na afloop van de interventie (Martinez & Forgatch, 2001). Bij moeders was een afname van dwingende disciplineren ('coercive discipline') en een toename van positieve opvoedingspraktijken zichtbaar. Dit verklaarde het effect op de jongens 30 maanden na afloop.

Family Transitions Triple P (FTTP) is een specifieke versie van het positieve opvoedprogramma Triple P, gericht op het minimaliseren van de negatieve effecten van ouderlijke scheiding op kinderen. Stallman & Sanders (2014) onderzochten de effecten in een experimentele studie waarin ouders die minder dan 2 jaar gescheiden waren en een kind hadden tussen de 2 en 14 jaar werden gerandomiseerd over 3 condities:

- FTTP-S: 12 wekelijkse groepsessies van 2 uur waarin ouders positieve opvoedvaardigheden leren, leren om onderlinge conflicten over het opvoeden te verminderen, de communicatie met hun kinderen over de scheiding leren te verbeteren en werken aan het omgaan met stress en copingvaardigheden. Daarnaast worden ouders tijdens de sessies ondersteund bij het inrichten van hun leven na de scheiding door een

goede balans tussen werk, gezin en vrije tijd. Ook biedt de interventie drie individuele telefonische consultaties.

- FFTP-E: biedt hetzelfde als FFTP-S plus 12 wekelijkse telefoontjes een dag voor de groepsbijeenkomst om ouders te herinneren aan de bijeenkomsten.
- Wachtlijstcontrolegroep

Bij beide FFTP condities was er sprake van een significant grotere afname in gedragsproblemen bij het kind en negatief opvoedgedrag dan bij de wachtlijstcontrolegroep. Er waren geen significante verschillen tussen FFTP-E en FFTP-S. Bij de follow-up na 12 maanden werden verbeteringen in problemen bij de ouders (depressie, stress, boosheid) en verbeteringen in de communicatie tussen ouders vastgehouden.

Het **Children first** program is een 4 uur durend Amerikaans ouderprogramma bestaande uit 2 sessies dat door de rechtbank opgelegd wordt. Deelname is dus verplicht. Het programma wordt in Amerika vrij veel gebruikt. Sinds het ontstaan in 1988 is het programma een aantal keer herzien en op effecten onderzocht in quasi-experimentele studies. De effecten leken beperkt en het programma leek vooral positief te werken bij ouders die te maken hadden met een scheiding met veel conflicten (Kramer & Washo, 1993). Jewell et al (2017) kijken in een quasi-experimentele studie naar de twee meest recente versies van het programma. Allebei de versies bestaan uit twee sessies van 2 uur. De eerste versie is vrij passief en biedt videobeelden (bijvoorbeeld over negatief opvoedgedrag dat vaak samengaat met scheidingssituaties) aangevuld met onderlinge discussies tussen ouders en mediation. De tweede versie vraagt een meer actieve deelname van ouders door het gebruik van rollenspellen, het modelleren van positief gedrag (aan de hand van videobeelden) en conflictoplossing. Jewell et al (2017) vonden tussen de voor- en nametingen positieve veranderingen in kennis, attitudes en kans op adaptief co-ouderschap. Beide edities van het programma hadden een significant positief effect op alle 3 de maten van adaptief co-ouderschap. De effectgroottes van de passieve versie waren klein, de effectgroottes van het actieve programma bijna 2 keer zo groot. Deze studie wekt de suggestie dat het simpelweg informeren van ouders over de effecten van scheiding, conflictoplossing en communicatie maar beperkte resultaten oplevert. Het lijkt juist van belang om ouders actief vaardigheden aan te leren die zij kunnen toepassen in moeilijke situaties die samengaan met een scheiding.

De **Family Transitions Guide** (FTG) werd ontwikkeld en onderzocht door Braver et al (2016). Het is een programma dat door de rechtbank opgelegd wordt aan gezinnen met hoogoplopende gerechtelijke conflicten over ouderschap tijdens of na de scheiding. De interventie bestaat uit 1 sessie van 3 uur en wil ouders motiveren om hun kinderen minder bloot te stellen aan hun onderlinge conflicten en om hun conflicten zoveel mogelijk op te lossen. Daarnaast zet het in op het versterken van opvoedvaardigheden. Braver et al (2016) vergelijken FTG met een bestaand programma (Parent Conflict Resolution, PCR). Terwijl FTG vooral gebaseerd is op motiverende gespreksvoering en de motivatie van ouders probeert te verschuiven van oudergericht naar kindgericht (niet meer 'wat wil ik?' maar 'wat is het beste voor mijn kinderen?') is PCR passiever door ouders via videobeelden en lezingen de negatieve consequenties van onderlinge conflicten te laten zien. Hoewel de kinderen uit de FTG groep na afloop aangaven dat ze zich minder gevangen voelden tussen conflicten van hun ouders dan kinderen uit de PCR groep, zijn er eigenlijk geen goede uitspraken over de effecten te doen aangezien er op geen enkele van de variabelen overeenstemming was tussen twee of meer informanten (vaderrapportage, moederrapportage, kindrapportage en gegevens van de rechtbank).

Kinderen uit de Knel (van Lawick & Visser, 2015; Schoemaker et al., 2016) is een Nederlandse groepsinterventie voor ouderparen en hun kinderen die zijn verwickeld in een vechtscheiding.

Doordat de strijd van de ouders escaleert, raken de kinderen uit beeld. Het doel van de interventie is om (weer) een veilig opvoedingsklimaat te creëren, zodat de kinderen zich optimaal kunnen ontwikkelen (van Lawick & Visser, 2015).

De interventie bestaat uit een intakeprocedure, een netwerkbijeenkomst, acht bijeenkomsten zowel voor ouderparen als voor kinderen, een evaluatiegesprek en op indicatie een kort na-traject. De tweewekelijkse bijeenkomsten duren twee uur waarin ouders en kinderen parallel werken in verschillende ruimten.

Kenmerkend voor de interventie is dat deze systeemgericht is, niet alleen het gezin, maar ook het sociale netwerk wordt bij de interventie betrokken. Daarnaast is de interventie groepsgericht, zes verschillende ouderparen spiegelen elkaars gedrag en leren van elkaar in de ouderbijeenkomsten. Het groepsproces heeft tot doel een minder demoniserende en escalerende communicatie tussen de ouders te bewerkstelligen en ouders door middel van educatie, ervaringsoefeningen, groepsinteractie en huiswerkopdrachten in samenwerking met hun sociale netwerk tot een meer genuanceerde en constructievere communicatie rondom de kinderen en opvoeding aan te moedigen. Parallel aan de bijeenkomsten voor de ouders is er een lotgenotengroep voor de kinderen.

Er is gekeken naar veranderingen bij kinderen en ouders na afloop van het volgen van de interventie. Er bleek sprake van een afname van conflicten tussen ouders en de conflicten werden constructiever en minder ernstig. Ouders neigen bovendien meer naar vergeving en acceptatie van de scheiding. Tegelijkertijd werden er geen of nauwelijks veranderingen gezien in andere vooral negatieve interpersoonlijke processen rond de ex-partner en de verwerking van de scheiding: vijandige attributies en negatieve gevoelens ten opzichte van de partner noch de waardering voor de ex-partner zijn veranderd na het volgen van Kinderen uit de Knel. Ook zijn er geen aanwijzingen voor verandering van de waargenomen afkeuring van de ex-partner door het sociale netwerk. In de relatie met kinderen, gerapporteerd door ouders, zijn geen veranderingen gevonden, maar dit kan samenhangen met het feit dat ouders bij de voormeting al aangeven dat ze een goede relatie hadden met hun kinderen. Bij kinderen werd een zeer wisselend patroon gezien in het onderzoek. Zij gaven aan dat het goed met hen ging, maar tegelijk constateren de onderzoekers geen verandering in welzijn en betekenisvolheid van hun dagelijkse situatie na verloop van tijd en na Kinderen uit de Knel. Meer onderzoek is nodig om betere uitspraken over effecten te kunnen doen.

5 Mediation

Er zijn veel verschillende definities van de term mediation in omloop, maar een algemene definitie is: 'de interventie van een neutrale derde partij die optredend op verzoek van partijen zelf of op verwijzing door een rechter, hen behulpzaam is bij het afbakenen van het conflict, bij het vaststellen van behoeften en wensen van partijen, en bij het bereiken van een acceptabele oplossing voor hun conflict' (Chin-A-Fat, 2004, in: Spruijt & Kormos, 2014). Mediation vindt zijn oorsprong in de Verenigde Staten. Sinds begin jaren 80 zijn daar verschillende mediationmodellen ontstaan en is er veel onderzoek naar mediation verricht. Mediators in de Verenigde Staten zijn vaak aan de rechtbank gelieerd, wat afbreuk kan doen aan de neutraliteit van de mediator. Mediation waarbij de mediator een oordeel velt en aanbevelingen kan doen, valt meestal onder de categorie 'evaluatieve mediation'. Dit type heeft de overhand in de VS. Evaluatieve mediation kenmerkt zich voornamelijk doordat de mediator verheldert wat de positie van de partijen in de rechtszaak is indien ze niet tot overeenstemming komen. Bovendien doet de mediator vaak voorspellingen over een eventuele uitslag bij de rechter. De court-connected mediation in de VS wijkt sterk af van wat we in Nederland onder mediation verstaan. In

Nederland kennen we vooral 'faciliterende mediation' waarin de mediator als neutrale partij probeert de partijen te helpen in het bereiken van overeenstemming (Geurts et al., 2015). Ouders werken hierin samen, onder begeleiding van een bemiddelaar, om tot een ouderschapsplan te komen. Geurts et al (2015) benadrukken dat bij het interpreteren van Amerikaans onderzoek naar mediation, rekening gehouden moet worden met het feit dat deze studies vaak betrekking hebben op de evaluatieve variant van mediation, die behoorlijk verschilt van mediation zoals we dit in Nederland kennen.

Voorstanders van mediation stellen dat dit type interventie samenwerking in plaats van concurrentie tussen ouders stimuleert en daardoor tot betere uitkomsten bij de kinderen leidt. Het voorkomt dat kinderen blootgesteld worden aan vervelende en vaak langdurige rechtszaken (Dillon & Emery, 1996).

In de literatuur worden er naast de positieve veronderstellingen echter ook zorgen geuit over (het verplichten van) mediation. Lee en Lakhani (2012) geven bijvoorbeeld aan dat het belang van het kind bij mediation soms minder goed is gewaarborgd dan in een gerechtelijke procedure. Binnen mediation beslissen ouders over het toekennen van gezag en omgang, waarbij ervan uitgegaan wordt dat overeenstemming tussen ouders het belang van het kind dient. In sommige gevallen kan een beslissing van een objectieve derde persoon echter beter zijn voor het kind, aldus critici.

Kelly (2006) onderscheidt vier doelen van mediation:

1. Ouders helpen om inzicht te krijgen in hun conflicten en te doen beseffen hoe destructief ze zijn voor hun kinderen
2. Ouders helpen hun relatie na de scheiding te plannen: hoeveel en welk contact willen zij houden
3. Ouders laten bepalen hoe en waarover zij zullen communiceren na de scheiding
4. Ouders leren hoe zij na de scheiding zo effectief mogelijk als ouders kunnen samenwerken (van de Haar & Mellema, 2015).

Er zijn in de praktijk grote verschillen in de manier waarop de bemiddeling vorm krijgt. De duur van de bemiddeling kan variëren van 2 a 3 sessies tot wel 10 sessies. Ook zijn er verschillen in onderwerpen die tijdens de bemiddeling worden behandeld. In de meeste gevallen gaat het om voogdijschap, omgangsregelingen en alimentatie. Sommigen zijn breder van opzet en helpen bij alles wat met de scheiding te maken heeft, zoals het regelen van financiële zaken en de verdeling van de boedel (Kelly, 1991 In: Dillon & Emery, 1996). Vrij recent zijn er nieuwere vormen van mediation ontstaan zoals kindgerichte mediation (waarbij het welzijn van het kind centraal staat) en kindinclusieve mediation (waar kinderen zelf betrokken worden bij de mediation) (Spruijt & Kormos, 2014).

Omgangsbegeleiding is een specifieke vorm van bemiddeling. De definitie is 'een vorm van kortdurende begeleiding van scheidende of gescheiden ouders bij het tot stand komen van een goede omgangsregeling met hun kinderen, die vrijwillig of na tussenkomst van de rechter is overeengekomen' (Van Eijk, 2004).

5.1 Algemene effecten van mediation

De meta-analyse van Shaw (2010) biedt inzicht in de uitkomsten van onderzoek naar de effecten van mediation. Shaw vergelijkt de uitkomsten bij ouders die gebruik hebben gemaakt van mediation met die van ouders die via een juridisch proces tot afspraken zijn gekomen. Shaw

onderscheidt 5 studies die onderling erg verschillen in onderzoeksmethoden, setting en inhoud van de mediation en uitkomstmaten. De analyse vindt kleine tot matige effecten, met de grootste effecten op de relatie tussen de partners. Ook leidde mediation tot onder andere een toegenomen begrip voor de behoeftes van het kind, emotionele tevredenheid en tevredenheid met de uitkomsten. Geconcludeerd wordt dat mediation vergeleken met juridische procedures tot betere uitkomsten leidt.

Geurts et al (2015) maken in hun literatuurstudie ook een vergelijking tussen mediation en juridische procedures. Zij vonden twaalf studies waarvan slechts 1 met een experimenteel design. Deze studies hebben bijna allemaal plaatsgevonden in de jaren 80 of 90 in de Verenigde Staten en Canada. De studies keken naar verschillende vormen van mediation (vrijwillig, verplicht of een combinatie) en werden uitgevoerd in verschillende juridische contexten. In de experimentele studie werden geen verschillen gevonden tussen ouders die van vrijwillige mediation gebruik maakten en ouders die de reguliere echtscheidingsroute volgden voor wat betreft het welzijn van de kinderen.

De meeste studies lieten wel positieve resultaten zien voor andere factoren die van invloed zouden kunnen zijn op het welzijn van het kind. In sommige studies werd bijvoorbeeld gevonden dat mediation tot minder conflicten tussen de ouders leidde – vooral in de jaren direct na de scheiding. Daarnaast was er onder ouders die een mediationstraject hadden gevolgd sprake van een betere naleving van afspraken en minder vervolgprocedures. Een bevinding van de experimentele studie was dat uitwonende ouders (meestal vaders) die van mediation gebruik hadden gemaakt, twaalf jaar na de scheiding vaker hun kinderen zagen, telefonisch contact met hen hadden en meer invloed hadden op beslissingen over de opvoeding. Ook lieten ze meer betrokkenheid zien bij belangrijke gebeurtenissen, invulling van vrije tijd, school, etc.

Dat deze positieve factoren niet doorwerken in het gemeten welzijn van het kind kan komen door beperkingen van het meetinstrument voor welzijn. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat mediation invloed heeft op andere aspecten van welzijn dan die gemeten zijn. Een andere mogelijke verklaring is dat de invloed van mediation op deze positieve factoren te klein is om door te werken in het welzijn van de kinderen.

5.1.1 Omgangsregelingen

Omgangsregelingen zijn een belangrijk punt van aandacht binnen mediation. Onderzoek laat consistent zien dat kinderen beter functioneren en zich beter ontwikkelen wanneer zij na de scheiding een positieve, ondersteunende relatie hebben met beide ouders (o.a. Lamb, 2018). Zo gaat het met kinderen die opgroeien in co-oudergezinnen (waarbij ouders na een scheiding kiezen voor een ongeveer gelijke verdeling van zorg en opvoeding) gemiddeld beter dan met kinderen die opgroeien met andere omgangsregelingen na scheiding (o.a. Baude, Pearson, Drapeay, 2016; Nielsen, 2017; Turunen, 2017; Westphal, 2015). Deze kinderen laten gemiddeld minder emotionele en gedragsproblemen zien, functioneren sociaal beter en hebben minder stress.

Diverse onderzoekers plaatsen kanttekeningen bij deze bevindingen. Ouders die na scheiding voor co-ouderschap kiezen, werken gemiddeld beter samen en hebben minder conflicten. De positieve effecten van co-ouderschap gelden dus wellicht voor een selecte groep. In sommige co-oudergezinnen kunnen kinderen juist meer last hebben van conflicten tussen ouders (omdat zij daar vaker mee geconfronteerd worden) en daardoor vaker loyaliteitsconflicten ervaren (Emery, Otto & O'Donohue, 2005; Vanassche, Soderman., Matthijs; Swicegood, 2013; Fehlberg, Smyth, Maclean, & Roberts, 2011). Verschillende onderzoekers benadrukken verder dat de kwaliteit van de ouder-kindrelatie van groter belang is voor een goede aanpassing van kinderen na de scheiding dan de kwantiteit van het contact met beide ouders (Buchanan e.a., 1996; Van der Gun

& de Jong, 2006; Wallerstein, Lewis & Blakeslee, 2000; in: Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk, Nederlands Instituut van Psychologen & Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen, 2015). Die kwaliteit wordt negatief beïnvloed door conflicten tussen ouders en een gebrekkige samenwerking (Spruijt & Kormos, 2014). Co-ouderschap na scheiding is volgens verschillende onderzoekers daarom alleen gunstig wanneer ouderlijke conflicten beperkt blijven. Volgens deze onderzoekers zijn de negatieve effecten van ouderlijke conflicten namelijk groter dan de positieve effecten van veel contact met beide ouders (o.a. Emery, Otto, & O'Donohue, 2005; Fehlberg, Smyth, Maclean, & Roberts, 2011). Andere onderzoekers komen tot een andere conclusie. Zo laten een recente review en een groot onderzoek in Zweden zien dat regelmatig contact met beide ouders na scheiding positief is voor kinderen, ongeacht de mate van conflicten (o.a. Nielsen, 2017; Turunen, 2017). Daarnaast zou een hoge mate van betrokkenheid van en contact met beide ouders de schadelijke effecten van ouderlijke conflicten kunnen compenseren (o.a. Fabricius & Luecken, 2007). In lijn hiermee geeft Braver (2014) aan, dat het verminderen van contact met een ouder kinderen niet aantoonbaar beschermt tegen de conflicten tussen ouders, terwijl het wel de band met die ouder aantoonbaar verzwakt, wat onwenselijk is.

Samengevat laat onderzoek duidelijk zien dat kinderen gebaat zijn bij regelmatig contact met beide ouders, maar is het onderzoek niet eenduidig over de rol die ouderlijke conflicten daarbij spelen. Meer onderzoek is nodig om te kunnen bepalen onder welke voorwaarden en voor welke kinderen co-ouderschap geschikt is. Vanassche et al (2013) geven daarom aan dat niet zozeer moet worden gekeken naar de mate van contact met beide ouders na scheiding, maar naar de rol van gezinsprocessen en tijdelijke en individuele kenmerken. Bij het vaststellen van een omgangsregeling is het daarom van groot belang rekening te houden met de ontwikkelingsfase van het kind, het gezinssysteem van voor de scheiding en de kwaliteit van de band met de ouders zoals die voor de scheiding is opgebouwd (o.a. Hendriks, 2012).

Tot voor kort werd bij het opstellen van omgangsregelingen rekening gehouden met de leeftijd van het kind. Zo werd er bij jonge kinderen vanuit gegaan dat overnachtingen bij de andere (secundaire) ouder verstorend konden zijn voor de hechtingsrelatie van het kind met de primaire verzorger (o.a. Lamb, 2018; Warshak, 2014). Daarom werd geadviseerd om baby's regelmatig, maar nooit lang, te laten verblijven bij de andere ouder, dit bij peuters iets op te bouwen, en pas vanaf 5 jaar langzaam te starten met overnachtingen bij de andere ouder (o.a. Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk, Nederlands Instituut van Psychologen & Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen, 2015; omgangsschema's van Emery, http://emeryondivorce.com/parenting_plans.php). Deze adviezen zijn achterhaald. Ten eerste zijn gezinsrollen veranderd, waarbij onder meer vaak beide ouders full- of parttime werken en veel jonge kinderen geheel of gedeeltelijk kinderopvang genieten. Ook blijkt uit verschillende studies dat jonge kinderen hechtingsrelaties met beide ouders kunnen hebben (o.a. Warshak, 2014 en 2016; Lamb, 2018). Een literatuurreview (Lamb, 2002, in: Lamb, 2018) laat zien dat de meeste kinderen die opgroeien in meerdere huishoudens na scheiding zich rond dezelfde tijd hechten aan beide ouders en deze hechting hangt samen met een betere ontwikkeling van kinderen op korte en langere termijn. Het verband tussen co-ouderschap en hechting werd gevonden voor zowel zeer jonge kinderen als adolescenten (o.a. Fabricius & Suh, 2017).

Warshak (2014) concludeert – samen met 110 gerenommeerde onderzoekers - in een uitgebreide studie dat er overtuigend bewijs is voor het stimuleren van gedeeld ouderschap na scheiding, waarbij jonge kinderen in beide huizen leven (Warshak, 2014). Ook Lamb (2018) geeft aan dat kinderen baat hebben bij een omgangsregeling die hen in staat stelt om met beide ouders

betekenisvolle en positieve relaties te hebben. Wel benadrukt de onderzoeker nogmaals dat kinderen zich slechter ontwikkelen wanneer zij te maken hebben met voortdurende en hevige conflicten tussen ouders. Ook andere onderzoeken vinden dat niet de hoeveelheid overnachtingen, maar de mate van conflicten tussen ouders zorgt voor disbalans bij kinderen (o.a. Solomon & George, 1999, in: Lamb, 2018). Een recenter onderzoek beschrijft echter dat dit grotendeels was toe te schrijven aan de emotionele reactie en stress van moeders rondom overnachtingen van zeer jonge kinderen bij de vader (Pruett, McIntosh, & Kelly, 2004).

Samengevat blijkt uit onderzoek overtuigend dat kinderen ook op zeer jonge leeftijd al goed kunnen opgroeien in twee huizen na scheiding en dat dit hen in staat stelt een goede band met beide ouders op te bouwen, met positieve gevolgen voor hun ontwikkeling. Wanneer er veel conflicten tussen ouders zijn, en/of moeders veel moeite hebben met het uit handen geven van zeer jonge kinderen, kan overnachten bij beide ouders stressvol zijn voor kinderen. Hier is echter nog beperkt onderzoek naar gedaan. Ouders – en hun kinderen – kunnen in zulke gevallen baat hebben bij vroegtijdige begeleiding en ondersteuning, en bij het beheersbaar maken van conflicten. Dit met het doel om de band van kinderen met beide ouders na scheiding te faciliteren.

5.1.2 Parental alienation

Een specifieke vorm van mediation vindt plaats in situaties waarbij kinderen geen contact (meer) willen met een van de ouders. Regelmatig wordt hierbij gedacht aan ‘ouderverstoting’. Het ouderverstotingssyndroom (parental alienation syndrome - PAS) is geïntroduceerd door Gardner (1998), die deze stoornis signaleerde bij veel conflictscheidingen. Hij beschreef het als een stoornis waarbij de ene ouder het contact van het kind met de andere ouder stelselmatig ondermijnt. Het kind wordt door deze ouder ‘geprogrammeerd’ (gehersenspoeld) met als doel de andere ouder te verstoten. Vaak horen daar onterechte beschuldigingen bij van kindermisbruik/ kindermishandeling. Volgens Gardner was PAS te diagnosticeren en waren er drie vormen: mild, matig en ernstig. Recenter hebben Kelly & Johnston (2001) de term geherformuleerd; zij noemden het ‘parental alienation’ (oudervervreemding; PA). Zij beschouwen het verschijnsel meer als een continuüm van zeer slechte tot zeer hechte ouder-kind relaties na scheiding. Zij maken daarnaast het onderscheid tussen kinderen die ouders verstoten met een reden, en kinderen die ouders verstoten zonder reden (de vervreemde kinderen). In die laatste gevallen was de ouder-kind relatie aanvankelijk goed, maar gaandeweg wordt het kind heel onredelijk en is soms zelfs bang voor deze ouder. Deze kinderen lijken te reageren op een complexe en voor hen beangstigende dynamiek binnen de ouderlijke scheiding, wat verergerd kan worden door hun eigen kwetsbaarheid (in: Bow et al, 2009).

Het verschijnsel ‘contactweigering van een kind’ wordt in Nederland met een veelheid aan termen aangeduid, waaronder oudervervreemding, ouderonthechting en ouderverstoting en soms ‘pathogeen ouderschap’. Ook wordt de term weleens gelijkgesteld aan conflictscheiding. Maar niet alleen rondom de term PAS bestaat sterke onenigheid; verschillende wetenschappers en professionals uit het juridisch en het klinisch veld zijn het ook over de inhoud van het verschijnsel zelf sterk oneens. Uit een groot onderzoek onder 448 professionals in de geestelijke gezondheidszorg en het juridisch veld bleek dat men zich zeer bewust is van het verschijnsel dat benoemd wordt als ‘parental alienation’, maar dat er ook algemeen besef is over de controverses hierbij. Over het algemeen was men terughoudend in het ondersteunen van het concept PA en benadrukte dat er verder onderzoek nodig is naar dit verschijnsel. De kritiek vanuit de wetenschap bestaat eruit dat PAS niet wetenschappelijk gefundeerd, noch empirisch getoetst is. Het ontstaat voornamelijk vanuit een of beide ouders, is geen syndroom, en voldoet niet aan diagnostische criteria (o.a. Bow et al, 2009; Rowen & Emery, 2018). Belangrijkste punten van

kritiek zijn, dat ten aanzien van PAS de vooronderstelling is dat er een uitkomst is – een kind dat een ouder afwijst – en tegelijk ook de oorzaak van die uitkomst – laster door een ouder ten aanzien van de ander ouder (Rowen & Emery, 2018). Rowen en Emery stellen daarom voor om de term ‘parental denigration’ (ouderlijke laster) te gebruiken, oftewel gedrag van de een ouder dat er op gericht is om het kind van de andere ouder te verwijderen. Dit gedrag kan volgens hen zowel bij vaders als moeders voorkomen en regelmatig ook bij beide tegelijk in meer of mindere mate; zij zien het als een wederkerig proces.

Het bestaan van het PAS-syndroom wordt dus niet algemeen erkend en is erg omstreden, maar in de praktijk wordt regelmatig gesproken over afwijzing van een ouder bij conflictscheidingen en ook wordt dit in een klein aantal onderzoeken bevestigd. Een tekortkoming van deze onderzoeken is echter dat de definitie niet helder is, de meetinstrumenten niet gevalideerd zijn en de steekproeven vaak klein en niet-representatief.

Templer et al (2017) kijken in hun systematische review naar interventies die zich richten op afwijzing van een ouder en erop gericht zijn om omgang op gang te krijgen. Zij vonden verschillende therapeutische/mediation programma's met doelen als: het kind beschermen tegen verdere negatieve effecten van de conflictscheiding, het welzijn van het kind bevorderen, verstoord denkgedrag bij het kind aanpakken, de relatie met de afgewezen ouder versterken, de andere ouder ondersteunen en de communicatie en samenwerking tussen ouders onderling verbeteren. Het meest effectief bleken programma's die specifiek ontwikkeld waren om oudervervreemding aan te pakken en waaraan door de rechtbank consequenties werden verbonden als ouders niet deelnamen. Programma's bleken onder andere effect te hebben op de ouder-kindrelatie en op psychische problemen bij het kind. Templer et al (2017) doen een aantal aanbevelingen.

- Programma's moeten zowel het kind, de afgewezen ouder als de afwijzende ouder betrekken; met zowel gezamenlijke als individuele sessies
- Er moet psycho-educatie over 'parental alienation' worden gegeven
- Het programma moet het kind beschermen tegen negatieve gevolgen van de afwijzing
- Er moeten specifieke therapeutische interventies worden ingezet die de problemen bij het kind verminderen en het welzijn vergroten
- Er moet gebruik gemaakt worden van technieken die het verstoorde denken van het kind aanpakken en kritisch denken aanleren
- Er moet specifiek gewerkt worden aan het verbeteren van de relatie tussen het kind en de vervreemde ouder
- De andere ouder moet erop voorbereid worden dat de relatie tussen het kind en de vervreemde ouder zal verbeteren en er moet specifiek ingezet worden op verstoorde denkpatronen bij deze ouder
- Er moeten conflictoplossende technieken ingezet worden om de samenwerking tussen ouders te bevorderen
- Er moet specifiek ingezet worden op communicatiepatronen in het gezin
- Professionals moeten een niet-veroordelende houding hebben.

5.2 Effecten van specifieke interventies

McIntosh en Long (2006) onderzochten in Australië de effecten van een kindgerichte mediationcursus en een kindinclusieve mediationcursus. Beide cursussen droegen bij aan een afname van ouderconflicten en een toename in het overleg tussen ouders. De kindinclusieve mediationcursus liet de beste resultaten zien, onder andere op het gebied van gezondheid en

welbevinden en de kwaliteit van de vader-kindrelatie. Dezelfde onderzoekers (McIntosh & Tan, 2017) verrichtten ruim tien jaar later een clustergerandomiseerde pilotstudie naar de interventie 'Young Children in Divorce and Separation' (YCIDS). De interventie werd vergeleken met een controlegroep 'Mediation plus Reading'. Deelnemers waren ouders in scheiding met kinderen onder de 5 jaar die onderlinge conflicten hadden. In de interventie was aandacht voor de ontwikkeling van kinderen, opvoedvaardigheden, de behoeftes van kinderen die te maken hebben met een scheiding en conflictoplossing. Vanwege de kleine controlegroep (33) zijn er weinig uitspraken over effecten te doen, maar de studie wijst erop dat ouders wat positieve verschuivingen laten zien in samenwerking, co-ouderschap, het opstellen van een ouderschapsplan dat goed aansluit bij het kind en vervolgpcedures.

Ballard en collega's (2013) vergeleken in hun gerandomiseerde studie eveneens nieuwe vormen van mediation waarbij het kind betrokken wordt, zogenaamde child-focused mediation (CF) en child-inclusive mediation (CI), ten opzichte van de gebruikelijke vormen van mediation (mediation as usual; MAU). Ouders gaven aan dat zij meer relevante informatie kregen en een betere leerervaring hadden tijdens CF en CI, dat kinderen meer tijd doorbrachten uitwonende ouder en dat er vaker co-ouderschap en betere communicatie plaatsvonden.

Het Conjoint Mediation and Therapy-model (CoMeT) biedt een vorm van therapeutische mediation bij scheidingen die geëscaleerd zijn (Boyhan, Foster, Grimes & Jaffe, 2004; Boyhan, & Gerner, 2007; Jacobs & Jaffe, 2010; Smyth en Molony, 2003). De interventie is ontwikkeld naar aanleiding van de bevinding dat mediation minder effectief lijkt voor koppels die veel conflicten hebben. Aanvullend op de mediation krijgen ouders therapie om inzicht te krijgen in de factoren die een rol spelen bij deze conflicten. Een kleinschalige studie van Smyth & Molony (2003) vindt tussen voor- en nameting wat verbeteringen in onder andere het welzijn van de ouders en conflicten tussen ouders.

In Nederland zijn er een aantal interventies beschikbaar die zich specifiek richten op omgangsbegeleiding. De effecten van deze interventies zijn nog niet onderzocht.

Ouderschap Blijft is bedoeld voor scheidende of gescheiden ouders van kinderen van 0 tot 12 jaar oud waarbij de omgang tussen het kind en de uitwonende ouder niet plaatsvindt of problematisch verloopt. Het doel is dat het kind omgang heeft met de uitwonende ouder volgens de door de ouders overeengekomen afspraken. De methodiek is erop gericht om de communicatie bij de ouders te herstellen en ook het contact en de omgang tussen de uitwonende ouder en het kind. Dit gebeurt op een manier dat het kind loyaal kan zijn naar beide ouders. De kern van de methodiek bestaat uit een afwisseling van begeleide omgangsmomenten en bemiddelingsgesprekken, en kindgesprekken (met kinderen vanaf vijf jaar oud). Interventies die ingezet worden zijn mediation, motiverende gespreksvoering, een oplossingsgerichte aanpak, het betrekken van het netwerk en psycho-educatie (Hessels, 2014).

Ouderschap na scheiding is een vorm van omgangsbemiddeling voor gescheiden ouders van minderjarige kinderen die niet op eigen kracht met elkaar kunnen samenwerken bij de opvoeding van hun kinderen. Met behulp van onder andere mediationstechnieken, oplossingsgerichte gesprekstechnieken en motiverende gespreksvoering helpt de interventie ouders om constructiever te overleggen en samen te werken en kinderen om onbelast contact met beide ouders te hebben. Als de ouders weer in een constructief gesprek zijn met elkaar worden de kinderen betrokken in de gesprekken. Er zijn maximaal 10 gesprekken één keer per twee weken, over een periode van maximaal een half jaar. Begeleide omgang en kindercoaching (KIES) kunnen ingezet worden als parallel lopende trajecten (van de Haar & Mellema, 2015).

6 Conclusie

Hoewel kinderen die een scheiding van hun ouders meemaken een verhoogd risico hebben op het ontwikkelen van problemen, zijn deze problemen vaak niet onontkoombaar. Ondanks de vaak ingrijpende veranderingen die een scheiding met zich meebrengt, zijn veel kinderen in staat zich goed aan te passen aan de nieuwe situatie. Wanneer kinderen echter blootgesteld worden aan bepaalde risicofactoren, zoals langdurige openlijke conflicten tussen ouders, kunnen op de langere termijn problemen ontstaan.

Verscheidene interventies kunnen ingezet worden om problemen bij de kinderen te voorkomen of te verminderen. Zo kunnen kortdurende groepsgerichte interventies kinderen helpen bij het omgaan met problemen rondom de scheiding. Groepsinterventies voor ouders kunnen eveneens effectief zijn, als zij inspelen op opvoedvaardigheden en erin slagen om de conflicten tussen ouders te verminderen. Mediation kan tot slot helpen om de verstandhouding tussen ouders te verbeteren en hun begrip voor de behoeftes van het kind te vergroten.

Wat precies de werkzame bestanddelen zijn binnen interventies voor gezinnen in scheiding, is nog grotendeels onbekend. In dit document wordt een eerste overzicht gepresenteerd van punten die – op basis van nationaal en internationaal onderzoek – in ieder geval belangrijk lijken, zoals het actief trainen van vaardigheden (in zowel kind- als oudergroepen). Meer onderzoek is nodig om te kunnen bepalen welke interventies het beste werken en welke elementen daarbinnen de beste effecten teweeg brengen. Meer onderzoek is ook nodig naar co-ouderschap: onder welke voorwaarden en voor welke kinderen is co-ouderschap geschikt en wat is precies de rol van ouderlijke conflicten daarbij?

7 Literatuur

Alpert-Gillis, L.J., Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E.L. (1989). The Children of Divorce Intervention Program: Development, implementation and evaluation of a program for young urban children. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 583-589.

Amato, P. R., & Gilbreth, J. (1999). Nonresident fathers and children's well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and Family*, 61, 557-573.

Amato, P.R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family*, 72(3), 650-666.

Ballard, R.H., Holtzworth-Munroe, A., Applegate, A.G., D'Onofrio, B.M., Bates, J. E. (2013). A randomized controlled trial of child-informed mediation. [References]. *Psychology, Public Policy, and Law*. Vol.19(3), pp. 271-281.

Baude, A., Pearson, J., & Drapeau, S. (2016). Child adjustment in joint physical custody versus sole custody: A meta-analytic review. *Journal of Divorce & Remarriage*, 57, 338-360.

Berg, T. van den (2016). *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'JES het brugproject.'* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Beroepsvereniging van Professionals in Sociaal Werk, Nederlands Instituut van Psychologen & Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen (2015). *Richtlijn Scheiding en*

problemen van jeugdigen voor jeugdhulp en jeugdbescherming. Online beschikbaar op: <http://www.richtlijnenjeugdhulp.nl/scheiding/>

Bonach, K. (2008). Empirical support for the application of the forgiveness intervention model to postdivorce coparenting. *Journal of Divorce & Remarriage*. doi:10.1080/10502550802365631.

Boring, J. L., Sandler, I.N., Tein, J., Horan, J. J. & Velez, C. E. (2015). Children of divorce-coping with divorce: A randomized control trial of an online prevention program for youth experiencing parental divorce. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 83(5), 999-1005.

Bow, J. N., Gould, J. W., & Flens, J. R. (2009). Examining parental alienation in child custody cases: A survey of mental health and legal professionals. *The American Journal of Family Therapy*, 37, 127-145.

Boyhan, P., Foster, L., Grimes, A., & Jaffe, R. (2004). Conjoint mediation and therapy: Emergence of the CoMeT model. *Australian Dispute Resolution Journal*, 15, 109–118.

Boyhan, P., & Gerner, F. (2007). 'Doing what it takes': A family dispute resolution case study using a multidisciplinary approach. *Journal of Family Studies*, 13, 236244

Braver, S., Griffin, W., & Cookston, J. (2005). Prevention programs for divorced nonresident fathers. *Family Court Review*, 43, 81–96. doi:10.1111/j.1744-1617.2005.00009.x.

Braver, S. L., Sandler, I. N., Cohen Hita, L., & Wheeler, L. A. (2016). A randomized comparative effectiveness trial of two court-connected programs for high-conflict families. *Family Court Review*, 54(3), 349-363.

Buchanan, C. M., Maccoby, E., & Dornbusch, S. M. (1996). *Adolescents after Divorce*. London: Harvard University Press.

Cheadle, J. E., & Amato, P. R. (2010). Patterns of nonresident father contact. *Demography*, 47, 205-225.

Chin-A-Fat, B.E.S. (2004). *Scheiden: (ter)echter zonder rechter? Een onderzoek naar de meerwaarde van scheidingsbemiddeling*. Proefschrift Vrije Universiteit Amsterdam. Den Haag: SDU.

Christopher, C., Wolchik, S., Tein, J., Masten, A., & Sandler, I. (2015). *Gender and risk as moderators of long-term effects of the New Beginnings Program on job success 15-years post-intervention*. Proceedings from the 2015 Biennial Conference of the Society for Research in Child Development, Philadelphia, PA.

Cookston, J. T., Braver, S. L., Griffin, W. A., DE, L., Stephanie, R., & MILES, J. C. (2007). Effects of the dads for life intervention on interparental conflict and coparenting in the two years after divorce. *Family process*, 46(1), 123-137.

Dawson-McClure, S.R., Sandler, T.N., Wolchick, S.A. & Millsap, R.A. (2004). Risk as a Moderator of the effects of prevention programs for children from divorced families: A six year longitudinal study. *Journal of Abnormal Psychology*, 32, 175-190.

DeGarmo, D. S., & Forgatch, M. S. (2005). Early development of delinquency within divorced families: Evaluating a randomized preventive intervention trial. *Developmental Science*, 8(3), 229-239.

deLusé, S. R., & Braver, S. L. (2015). A Rigorous Quasi-Experimental Design to Evaluate the Causal Effect of a Mandatory Divorce Education Program. *Family Court Review*, 53 (1), 66-78.

Duijvestijn, P. & Noordink, T. (2013). Kinderen van gescheiden ouders in de klinische praktijk. Scheidingsspecifieke elementen in diagnostiek en behandeling op basis van een Delphi-studie. *GZ-Psychologie*, 1, 10-16.

Durlak, J. A., & Wells, A. M. (1997). Primary prevention mental health programs for children and adolescents: A meta-analytic review. *American journal of community psychology*, 25(2), 115-152.

Eijk, D. van (2004). *Omgang zonder verlies. Een methodiek voor omgangsbegeleiding na scheiding*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Emery, R. E. (2011). *Renegotiating Family Relationships: Divorce, Child Custody, and Mediation*. 2nd Edition. NY: Guilford Press.

Emery, R. E., Otto, R. K., & O'Donohue, W. T. (2005). A critical assessment of child custody evaluations. Limited science and a flawed system. *Psychological Science in the Public Interest*, 6, 1-29.

Fabricius, W.V. & Luecken, L.J. (2007). Post-divorce living arrangements, parent, conflict and long term physical health correlates for children of divorce. *Journal of Family Psychology*, 21, 195-205.

Fabricius, W. V., & Suh, G. W. (2017). Should infants and toddlers have frequent overnight parenting time with fathers? The policy debate and new data. *Psychology, Public Policy, and Law*, 23, 68-84.

Fackrell, T. A., Hawkins, A. J., & Kay, N. M. (2011). How effective are court-affiliated divorcing parents education programs? A meta-analytic study. *Family Court Review*, 49(1), 107-119.

Fehlberg B., Smyth, B., Maclean, M., & Roberts, C. (2011). Legislating for Shared Time Parenting after Separation: A Research Review. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 25, 318-337.

Ferraro, A. J., Malespin, T., Oehme, K., Bruker, M., & Opel, A. (2016). Advancing co-parenting education: Toward a foundation for supporting positive post-divorce adjustment. *Child and Adolescent Social Work Journal*, 33(5), 407-415.

Gähler, M., & Garriga, A. (2013). Has the association between parental divorce and young adults' psychological problems changed over time? Evidence from Sweden, 1968-2000. *Journal of Family Issues*, 34, 784-808. <http://dx.doi.org/10.1177/0192513X12447177>.

Gardner, R.A. (1998). *The parental alienation syndrome: A guide for mental health and legal professionals (2nd ed.)*. Creskill, NJ: Creative Therapeutics, Inc.

Geurts, T., Sportel, I.D.A., Beenackers, E.T., & Arian, F.N. (2015). *Voorkomen van vechtscheidingen*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.

Graaf, I. de, & Bruijn, D. de (2014). *Evaluatierapport Project ontwikkeling & evaluatie !JES het brugproject*. Utrecht: Trimbos-instituut.

Gun, F. van der, & Jong, L. de (2006). *Echtscheiding: kiezen voor het kind. In gesprek met kinderen over hun ervaringen na de scheiding van hun ouders*. Amsterdam: Uitgeverij SWP

Haar, A. van de & Mellema, D. (2015). *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Ouderschap Na scheiding.'* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Hendriks, J. A. M. (2012). Passende contactregelingen? Maatwerk! *Tijdschrift relatierecht en praktijk*, 6, 255- 259.

Herman, P. M., Mahrer, N. E., Wolchik, S. A., Porter, M. M., Jones, S., & Sandler, I. N. (2015). Cost-benefit analysis of a preventive intervention for divorced families: Reduction in mental health and justice system service use costs 15 years later. *Prevention Science*, 16, 586–596. <http://dx.doi.org/10.1007/s11121-014-0527-6>.

Hessels, N. (2014). *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Ouderschap Blijft.'* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Jacobs, N., & Jaffe, R. (2010). Investigating the efficacy of CoMeT, a new mediation model for high-conflict separating parents. *The American Journal of Family Therapy*, 38, 16-31.

Jewell, J., Schmittel, M., McCobin, A., Hupp, S., & Pomerantz, A. (2017). The children first program: The effectiveness of a parent education program for divorcing parents. *Journal of Divorce & Remarriage*, 58(1), 16-28.

Jordan, P. H. (2016). Individual Therapy With a Child of Divorced Parents. *Journal of clinical psychology*, 72(5), 430-443.

Kaminski, J. W., Valle, L. A., Filene, J. H., & Boyle, C. L. (2008). A meta-analytic review of components associated with parent training program effectiveness. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 36, 567–589. doi:10.1007/s10802-007-9201-9.

Kelly, J.B. (2006). Children's living arrangements following separation and divorce: insights from empirical and clinical research. *Family Process*, 46, 1, 35–52.

King, V., & Sobolewski, J.M. (2006). Nonresidential fathers' contributions to adolescent well-being. *Journal of Marriage and Family*, 68, 537-557

Klein Velderman, M., Harten, L. van, Pannebakker, F. (2015). *Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Stoere schildpadden.'* Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies.

Klein Velderman, M., & Pannebakker, F. D. (2014). *Dappere Dino's: interventieprogramma voor kinderen van 6-8 jaar van gescheiden ouders: Eindrapportage evaluatie Dappere Dino's versie 2.0*. Den Haag: TNO.

Kramer, L., & Washo, C. A. (1993). Evaluation of a court-mandated prevention program for divorcing parents: The Children First program. *Family Relations*, 179-186.

Lamb, M. E. (2018). Does shared parenting by separated parents affect the adjustment of young children? *Journal of Child Custody*, 15, 16-25.

Lawick, J. van, & Visser, M. (2015). *Kinderen uit de knel: een interventie voor gezinnen verwickeld in een vechtscheiding*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Lee, Y.K., & Lakhani, A. (2012). The case for mandatory mediation to effectively address child custody issues in Hong Kong. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 26(3), 327-350.

Mahrer, N. E., Winslow, E., Wolchik, S. A., Tein, J.-Y., & Sandler, I. N. (2014). Effects of a preventive parenting intervention for divorced families on the intergenerational transmission of parenting attitudes in young adult offspring. *Child Development*, 85, 2091-2105.

Mahrer, N.E., O'Hara, K.L., Sandler, I. N., & Wolchik, S. A. (2018). Does shared parenting help or hurt children in high-conflict divorced families? *Journal of Divorce & Remarriage*, 59, 324-347.

Martinez, C.P. & Forgatch, M.S. (2001). Preventing problems with boys' noncompliance: Effects of a parent training intervention for divorcing mothers. *Journal of Consulting Clinical Psychology*, 69 (3), 416-428.

McIntosh, J., & Long, C. M. (2006). *Children beyond dispute: A Prospective Study of Outcomes from Child Focused and Child Inclusive Post-Separation Family Dispute Resolution*. Family Transitions Pty Ltd / LaTrobe University.

McIntosh, J. E., & Tan, E. S. (2017). Young Children in Divorce and Separation: Pilot Study of a Mediation-Based Co-Parenting Intervention. *Family Court Review*, 55(3), 329-344.

Montfoort, A. van, Boeder, A., & Sondorp, E. (2017). *Strijdende ouders en de jeugdprofessional. Handreiking voor sociale wijkteams en het onderwijs*. VanMontfoort, Woerden: devierensters.

O'Hara, K. L. (2017). *An Online Preventive Intervention for Youth Exposed to High-Conflict Parental Divorce/Separation*. Arizona: University of Arizona (dissertation).

Pedro-Carroll, J.L. & Cowen, E. (1985). The Children of Divorce Intervention Program: An investigation of the efficacy of a school-based intervention program. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol. 53 (5), 603-611.

Pedro-Carroll, Alpert-Gillis, L.J., & Cowen, E.L. (1992). An evaluation of the efficacy of a preventive intervention for 4th-6th grade urban children of divorce. *Journal of Primary Prevention*, 13, 115-130.

Pedro-Carroll, J.L., Sutton, S.E. & Wyman, P.A. (1999). A two-year follow-up evaluation of a preventive intervention for young children of divorce. *School Psychology review*, 28, 467-476.

Pedro-Carroll, J. (2005). Fostering resilience in the aftermath of divorce: The role of evidence-based programs for children. *Family Court Review*, 43(1), 52–64.
doi:10.1111/j.1744-1617.2005.00007.x

Pedro-Carroll, J.L. (2010). *Putting children first, proven parenting strategies for helping children thrive through divorce*. London: Penguin group.

Pelleboer-Gunnink, Hannah A; Van der Valk, Inge E; Branje, Susan J.T; Van Doorn, Muriel D; Dekovic, Maja. (2015). Effectiveness and moderators of the preventive intervention kids in divorce situations: A randomized controlled trial. *Journal of Family Psychology*. Vol.29(5), pp. 799-805.

Polak, S., & Saini, M. (2015). Children resisting contact with a parent postseparation: Assessing this phenomenon using an ecological systems framework. *Journal of Divorce and Remarriage*, 56, 220-247.

Poortman, A. R., & van Gaalen, R. (2017). Shared residence after separation: A review and new findings from the Netherlands. *Family Court Review*, 55(4), 531-544.

Pruett, M. K., McIntosh, J. E., & Kelly, J. B. (2014). Parental separation and overnight care of young children, Part I: Consensus through theoretical and empirical integration. *Family Court Review*, 52, 240-255.

Rose, S.R. (2009). A review of effectiveness of group work with children of divorce. *Social work with groups*, 32:222-229.

Rowen, J., & Emery, R. (2018). Parental Denigration: A Form of Conflict that Typically Backfires. *Family Court Review*, 56, 258-268.

Sandler, I., Miles, J., Cookston, J., & Braver, S. (2008). Effects of father and mother parenting on children's mental health in high-and low-conflict divorces. *Family Court Review*, 46(2), 282-296.

Sandler, I., Wolchik, S. A., Cruden, G., Mahrer, N. E., Ahn, S., Brincks, A., & Brown, C. H. (2014). Overview of meta-analyses of the prevention of mental health, substance use, and conduct problems. *Annual Review of Clinical Psychology*, 10(1), 243-273.
doi:10.1146/annurev-clinpsy-050212-185524.

Schoemaker, K., Kruiff A. de, Visser, M., Lawick, J. van & Finkenauer, C. (2016). *Vechtscheidingen Beleving en ervaringen van ouders en kinderen en verandering na Kinderen uit de Knel*. Amsterdam: Vrije Universiteit van Amsterdam.

Shaw, L.A. (2010). Divorce mediation outcome research: A meta-analysis. *Conflict Resolution Quarterly*, vol. 27 (4), 18

Sigal, A., Sandler, I., Wolchik, S. & Braver, S. (2011). Do parent education programs promote healthy postdivorce parenting? Critical distinctions and a review of the evidence. *Family Court Review*, vol. 49, no. 1, 2011, 12-139.

Smyth, B.M., & Moloney, L. (2003). Therapeutic divorce mediation: Strengths, limitations and future directions. *Journal of Family Studies*, 9, 161–186.

- Spruijt, E., & Horsting-Kormos, H. (2014). *Handboek scheiden en de kinderen: Voor de beroepskracht die met scheidingskinderen te maken heeft*. Bohn Stafleu van Loghum.
- Stallman, H. M., & Sanders, M. R. (2014). A randomized controlled trial of Family Transitions Triple P: A group-administered parenting program to minimize the adverse effects of parental divorce on children. *Journal of Divorce & Remarriage*, 55(1), 33-48.
- Stathakos, P. & Roehrl, B. (2003). The effectiveness of intervention programmes for children of divorce: A meta-analysis. *International Journal of Mental Health Promotion*, (1).
- Stolberg, A., & Garrison, K. M. (1985). Evaluating a primary prevention program for children of divorce. *American Journal of Community Psychology*, 13(2), 111-124.
- Stolberg, A., & Mahler, J. (1994). Enhancing treatment gains in a school-based intervention for children of divorce through skill training, parental involvement, and transfer procedures. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 62(1), 147-156. doi:10.1037/0022-006X.62.1.147.
- Templer, K., Matthewson, M., Haines, J., & Cox, G. (2017). Recommendations for best practice in response to parental alienation: findings from a systematic review. *Journal of Family Therapy*, 39(1), 103-122.
- Trindler, L., Kellett, J., & Swift, L. (2008). The relationship between contact and child adjustment in high conflict cases after divorce or separation. *Child and Adolescent Mental Health*, 13, 181-187.
- Valk, I. E. van der, van den Broek, A. E. M., Van Doorn, M., Dekovic, M., & Meeus, W. H. J. (2013). *Eindrapportage KIES voor het kind!: Effectonderzoek naar het preventieve interventieprogramma Kinderen In Echtscheiding Situatie*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Vanassche, S., Sodermans, A.K., Matthijs, K., & Swicegood, G. (2013). Commuting between two parental households: The association between joint physical custody and adolescent well-being following divorce. *Journal of Family Studies*, 19, 139 -158.
- Vélez, C. E., Wolchik, S. A., & Sandler, I. N. (2012). *Interventions to help parents and children through separation and divorce*. *Encyclopedia on early childhood development*. Montreal, Quebec: Centre of Excellence for Early Childhood Development. Online beschikbaar via: <http://www.childencyclopedia.com/documents/Velez-WolchickWolchick-SandlerANGxp1.pdf>.
- Vélez, C., Wolchik, S., Tein, J.-Y., & Sandler, I. (2011). Protecting children from the consequences of divorce: a longitudinal study of the effects of parenting on children's coping processes. *Child Development*, 82(1), 244-57. doi:10.1111/j.1467-624.2010.01553.x
- Wallerstein, J. S., Lewis, J. M., & Blakeslee, S. (2000). *The unexpected legacy of divorce: A 25 year landmark study*. New York: Hyperion.
- Warshak, R. A. (2014). Social science and parenting plans for young children: A consensus report. *Psychology, Public Policy, and Law*, 20, 46-67.

Warshak, R. A. (2016). *Stemming the tide of misinformation: International consensus on shared parenting and overnighting*. White paper. <http://www.warshak.com/e-libe/stemming-the-tide-of-misinformation-international-consensus-on-shared-parenting-and-overnighting/>.

Westphal, P. (2015). *Are the kids alright? Essays on postdivorce residence arrangements and children's well-being*. Utrecht: Proefschrift Universiteit Utrecht.

Whitehurst, D. H., O'keefe, S. L., & Wilson, R. A. (2008). Divorced and separated parents in conflict: Results from a true experiment effect of a court mandated parenting education program. *Journal of Divorce & Remarriage*, 48(3-4), 127-144.

Wolchick, S.A., West, S.G., Westover, S. et. al. (1993). The Children of Divorce Parenting Intervention: Outcome evaluation of an empirically based program. *American Journal of Community Psychology*, 21 (3), 293-331.

Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J. Y., Coatsworth, D., Lengua, L., ... & Griffin, W. A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of consulting and clinical psychology*, 68(5), 843.

Wolchik, S., Sandler, I., Millsap, R., Plummer, B., Greene, S., Anderson, E., ... Haine, R. (2002). Six-year follow-up of preventive interventions for children of divorce. *Journal of the American Medical Association*, 288(15), 1874.
doi:10.1001/jama.288.15.1874

Wolchik, S. A., Sandler, I. N., Tein, J. Y., Mahrer, N., Millsap, R., Winslow, E. B., . . . Reed, A. B. (2013). Fifteen-year follow-up of a randomized trial of preventive intervention for divorced families: Effects on mental health and substance use outcomes in young adulthood. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 81, 660-673.

ZonMw (2017). *Preventie van psychosociale problematiek als gevolg van (echt)scheiding: onderzoek naar de effectiviteit van preventieve groepsinterventie Dappere Dino's voor kinderen van 6-8 jaar*. Den Haag: ZonMw.

